

השחמט במקורותינו

חוקרים רבים חשבו כי משחק השחמט ידוע היה לחכמי התלמוד בשם נרדשיר (כתובות סא, ב), שרש"י מתרגם אשקוקי — מלה צרפתית שהתאזרחה בשפה העברית בימי הביניים — גם לוי ואחרים מתרגמים נרדשיר בשחמט. קוהוט רצה לראות במלה אסקונדרי — כי הוויתו בי מר שמואל באסקונדרי איטליתו: כאשר הייתם אצל מר שמואל, באסקונדרי שיחקתם (קידושין כא, ב) — את משחק השחמט, על שם אלכסנדר מוקדון שהביא כביכול את המשחק להודו. שינוי הכתיב אסקונדרי במקום אלכסנדרוס בא במיוחד, מסביר קוהוט, לשם הבלטת כינוי המשחק בזמנו של שמואל, ולהבדילו מן השם הפרטי אלכסנדר. אולם השערה זו אין לה כל יסוד, וזו היא גם דעתו של הפרופסור גינצברג בתוספות השלם הערוד (ה"ט, נ'). ולא עוד, אלא כבר הוכיח דליטש שלא יתכן כי נרדשיר או כל ביטוי אחר הנזכרים בתלמוד פירושם שחמט, שכן הפרסים עצמם — שמהם למדו אולי היהודים משחק השחמט — לא ידעו אותו לפני סוף המאה החמישית. ואכן יש לציין כי יסטדוב מפרש נרדשיר — משחק הקוביות, ולא שחמט.

השחמט בהלכה

לפי הרמב"ם, המפרש קוביא שבמשנה סנהדרין (ג, ו) „שחוק ידוע והוא הנקרא בערבית נרד ושטרנג' — שחמט“, יוצא כי המשחק בשחמט בכסף פסול לעדות. הרמב"ם מנמק ואומר „מפני שהוא מתעסק בדבר שאין בו תועלת לשוב העולם, ומיסודי התורה שהאדם אין ראוי לו להתעסק בעולם הזה אלא באחד משני דברים או בתורה כדי שתשלם נפשו בחכמתה או במלאכת שתועיל לו בהתמדת המציאות“.

מעניין לציין כי בפירוש המשניות לרמב"ם, שבת (פכ"ג, ב) נאמר: „וקוביא שם נופל על כל מיני שחוק שמוסכם עליו שיקח אדם ממון חבירו בהסכמת אותו השחוק כגון הפספסין והנרדשיר וזולתם מן הדומים להם“, ולא נזכר כאן הביטוי שטרנג' — שחמט (ראה תוספת יום טוב על משנה זו).

קלונימוס בן קלונימוס בספרו אבן בוחן — אם כוונתו בנרדשיר לשחמט — אוסר משחק זה אפילו בלא כסף.
 ב„שבט מוסר“ מאת אליהו הכהן מובאות שתי דעות האוסרות בהחלט משחק השחמט בגלל בטול תורה. (ר' „ראשית חכמה“ לאליהו ב. ווידאש, שער הקדושה).
 הר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בספרו ברכי יוסף על השו"ע סימן שלח, אומר ביחס למשחק השחמט, „שומר נפשו ירחק ממנו“, ואם גדולי ישראל שיחקו בשחמט הרי זה אינו אלא כתרופה למחלתם — מרה שחורה.
 יש לציין שדעה זו — שחמט כרפואה נגד מחלות-רוח — כבר הובעה ע"י עלי בן רבי שאול מטבריסטאן, שהתאסלם, מורהו של הרופא המפורסם אלראוי (במאה התשיעית).

אולם לעומת המחמירים האוסרים, רוב החכמים והפוסקים מתירים את המשחק, ויש המתירים גם בשבת. על ההיתר בספרד — שם המשחק היה נפוץ מאוד — קיימת תשובה בכ"י באוקספורד, בה נאמר בין השאר: „מכאן סומכים בספרד לשחוק בטבלאות ואישקש-אישקוקי“. (לא ידוע מהי הכוונה בבטוי „טבלאות“).
 בעל שלטי הגבורים לרי"ף בסוף עירובין מתיר לשחק בשחמט אפילו בשבת מפני שהוא חכמה.

גם יצחק למפרונטי בפחד יצחק (ח"ג, נד, א) מתיר בשבת משום עונג שבת ואין בו איסור מוקצה. אלה ששיחקו בשבת היו נוהגים להשתמש, לכבוד היום, בכלי שחמט עשויים מכסף (במיוחד בגרמניה).
 אף מספר חסידים מר' יהודה החסיד סימן ת' מוכח בהדיא שמותר לשחק בשחמט.

אם היו מגנים את משחק הקוביות — והקוביא והדומה לה תשקץ וכליה תגדע כאשר — (יוסף האזובי בספרו קצרת כסף) הרי לעומתו היו מרימים על גס את משחק השחמט וממליצים עליו „כי זה הצחוק יש בו חכמה וחריפות כי מצאוהו אנשי בינה“ (מעדני מלך); או אבן עזרא בשירו הידוע על שחמט „ערכוהו מתי שכל ובינה“ (ראה יהודה הלוי כוזרי מאמר ה, כ).
 למרות החיכוכים והאיסורים של כמה קנאים נפוץ השחמט בקרב היהודים בעולם כולו, ונעשה אף למשחק האהוב אפילו על חסידים ואדמו"רים.

גם האגדה המפורסמת, בספר המעשיות באידיש-גרמנית שנתרגמה לעברית ע"י א. קפלן (בית המדרש לילינק, ח"ו, 124—126) הנותנת את שלמה המלך כממציא השחמט והמתארת את המשחק בינו ובין יועצו בניהו, אשר פעם אחת ניצל בערמה הסחת דעתו של שלמה כדי להעלים כלי מלוח השחמט ולזכות

במשחק, ערמה שנתגלתה אח"כ ע"י שלמה — אגדה זו נוצרה במגמה להוכיח כי תנאי ראשון ועקרי במשחק זה הוא יושר ונאמנות המשחקים, וכי כל ערמה ותחבולה אינן עומדות בפני חכמתו של אמן שחקן ישר.

השחמט באיסלאם

מענין לציין כי גם באיסלאם אנו נתקלים בתופעה דומה לזו שחלה ביהדות. אם כי הערבים היו הראשונים שהביאו והנהיגו את השחמט בזמן הקדום ביותר, הרי חכמי ההלכה המוסלמית במאה הראשונה להגירה מגנים משחק זה, ודנים בשאלה אם הוא שייך לכלל משחקי מזל האסורים ואם כשרה או פסולה עדותו של המשחק בשחמט. לפי מסורת בשם עלי, הכאליף הרביעי חתנו של מוחמד, משחק השחמט שייך למשחקי-מזל ואסור. הכליף חכים (996—1027) ציווה לשרוף את לוחות השחמט ולהלקות את המשחקים. גם בשם מאליק אבן אנאס, מיסד אחת מארבע אסכולות ההלכה של האיסלאם הסוני המאלכיה, נמסר איסור משחק זה הנשען על פסוק בקוראן (פרשה י', לג) : ומה הוא אחרי האמת אם לא התועה ? כלומר אחרי תורת האמת כל דברים אחרים ומשחקים הם תורת-שוא. כאן אנו שומעים את הדו של הטעם הניתן בגמרא על המשחק בקוביא „לפי שאינו עוסק בדברים בטלים, שאין ראוי לאדם שיעסוק כל ימיו אלא בדברי חכמה וישובו של עולם (רמב"ם שם וחושן המשפט סימן ש"ע). אולם רוב פרשני ההלכה המוסלמית מתנים איסור משחק השחמט כשמשחקים בכסף, תנאי המזדהה עם הטעם הראשון הניתן בגמרא (סנהדרין כד, ב) על איסור המשחק בקוביא משום אסמכתא ואסמכתא לא קניא.

גם באיסלאם, למרות האיסורים והגינויים בתקופה הראשונה על השחמט, נפוץ המשחק בכל רחבי העולם המוסלמי ותפס אחד המקומות החשובים ביותר בספרות היפה.

השחמט בפילוסופיה

בספרו „הכוזרי“ (מאמר ה', פרק כ') קובע ר' יהודה הלוי שש הקדמות הנחוצות לשם חקר בדבר שאלת הידיעה והבחירה. ההקדמה הששית היא שיש בחירה חפשית לאדם לעשות טוב או רע בדברים שהם בגדר אפשרות, ואם נבצר ממנו לעשות כך, הרי זה אינו אלא בגלל העדר הסבות האמצעיות או חוסר ידיעתן.

לשם הדגמת הקדמה זו משתמש ר' יהודה הלוי במשלים לקוחים מן החיים ואומר: כשם שהאדם, הודות לסבות האמצעיות, שולט על ביתו, בניו ועבדיו; על אבריו המניעים כרצונו; על דבורו ומחשבתו וכח דמיונו שביכולתו להפעילם בכל עת שירצה — כך גם מעניקות אותן הסבות האמצעיות לאדם חופש פעולה ובחירה בעשיית טוב או רע.

כתוצאה מהנחה זו מסביר ר' יהודה הלוי תופעה חשובה בשחמט. הוא אומר: כי לא יתכן שינצח החלש את החזק בשחמט. במשחק זה אין מקום לדבר על מזל טוב או מזל רע כמו במלחמה בין שני מלכים הנלחמים זה בזה, שכן כל האמצעים והכללים עד אחד, הדרושים בהתמודדות השחמט גלויים לנו, הם בתחום השגתנו ועומדים לרשותנו, הילכך השחמטאי המנוסה, תודות לידיעתו ומומחיותו, יזכה תמיד ואין כל סבה טבעית או מקרית לחשוש ליוצא מן הכלל, מלבד מקרה של היסח הדעת לעתים רחוקות. אולם היסח הדעת, כאמור, שייך אף הוא לתחום הבורות ואי-הידיעה.

מענין להעיר, כי לשון הפיסקה האחרונה בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון היא כך: „ולא יאמר הצלחה ורוע מזל ארדשיר במלחמת האשקוקי, כאשר יאמר במלחמת שני מלכים נלחמים...“ מהי פירושה של המלה „ארדשיר“ שאינה בטכסט הערבי שלפנינו? קסל בתרגומו הגרמני (425 הערה 1) אומר כי ארדשיר הוא המלך הפרסי שבימיו ובהשפעתו הומצא השחמט, והכוונה ב„ארדשיר“ למלך השחמט. אולם מתוך הקונטקסט „כי סבות הארדשיר ומלחמת השטרנג — שחמט — נמצאות כלם“ מוכח: (א) כי אנו עוסקים במשחק ולא בכלי אחד של המשחק; (ב) כי ארדשיר הוא משחק שונה מזה של השחמט. קודם שנגש לפתרון הביטוי עלינו לציין כי הרעיון של חופש הבחירה

המתבלט במשחק השחמט אינו חידושו של ר' יהודה הלוי, אלא שאול מספרות הערבית.

ההיסטוריון המפורסם מסעודי (במאה ה-10) מעלה בפרקים הדנים במיוחד בהמצאת השחמט את יתרונותיו של משחק זה על אלה של משחק הקוביות (נרדשיר בתלמוד). בעוד שהראשון הוא פרי החכמה והתבונה ומסמל כי הידיעה והכשרון גוברים תמיד על הבורות, הרי מסמל האחרון את שלטון המזל שבעזרתו רוכש האדם הון ועושר בעולם הזה.

לביסוס הנחותיו משתמש ההיסטוריון בראיות מתוך השירה הערבית הקדומה המתארת את חופש הפעולה של שחקן השחמט לעומת כפיפותו של השחקן בקוביות לגורל. והרי כמה קטעים:

משחק השחמט מאפשר לאיש חכם ונבון לגלות את התוצאות הנעלמות מעיני הבור; במבט של איש רציני — אם כי למראית עין הוא משעשע — צופה הוא מראש את השתלשלות הדברים והמאורעות העתידים לבוא; הוא משרת את האינטרסים של הסולטאן, שכן הוא מוכיח במשחקו כיצד אפשר לקדם את פני הרעה.

משחק הקוביות משחק רע הוא, שכן השחקן המנוסה אינו מפיק תועלת מיתרונות חכמתו וכשרונו אם מזלו רע; הקוביות הן הן הקובעות את המזלות הנגדיים הטוב והרע; כמעט ולא תראה אדם משכיל וכשרוני יתחמק מכשלון אם מזלו עזבו.

משורר אחד שמוחזק היה כאמן הנרדשיר מותח בעצמו בקורת קטלנית על משחק זה:

הוי, אתה אדם מתרברב המחפש בתחרות הקוביות מעשה להתפאר על חבריך; באמונתי לולי הקוביות שהאירו לך פנים, היית מוצא בי יריב עקשני וקנאי; אולם השחקן המוכשר מתאכזב ומתעצב על חומרת הגורל המר; כאשר חרצו השופטים משפטם, שני היריבים אינם יכולים להתחמק מהחלטתם; באלהים, לא הייתי הראשון בין אנשים שהגורל סיכל את תקותם; הוא עושה את ההפך ממה שנצטווה, בלי להתחשב אם זה עוול או צדק; שכן הוא אינו כפוף למרותי, אלא אדרבא אני כפוף למרותו ומשועבד לו.

על יסוד הגדרות אלה, אומר מסעודי, קובע פילוסוף מוסלמי כי ממציא השחמט נמנה עם כת המועתזלים הדוגלים בחופש הפעולה והבחירה, בהתאם לדרישות השכל והצדק, ואילו ארדשיר — ממציא הנרדשיר — היה פטליסט ורצה להוכיח במשחק זה כי האדם חסר אונים נגד הגורל וצריך איפוא להשלים

עמו, שכן אין להמלט ממה שנגזר עליו.
 לאור האמור מובנת הפיסקה בתרגומו של אבן תיבון. בין אם נגרוס „נרדשיר“
 במקום „ארדשיר“ ובין אם נקיים הגירסה „ארדשיר“ — ממציא משחק הקוביות —
 הכוונה תמיד למשחק הנרדשיר ולא לשחמט.
 כדי שהקורא יקבל מושג שלם ויסודי על הרעיון הפילוסופי של חופש הבחירה
 שבשחמט היה צורך להביא גם את ההקבלה הניגודית — כלומר הפטליות
 שמסמל משחק הקוביות — הבאה לידי ביטוי במשפט „ולא יאמר הצלחה ורוע
 מזל ארדשיר במלחמת האשקוקי“; כמו כן מובן כראוי המשפט השני, כי סבות
 הארדשיר ומלחמת השטרנג' נמצאות כלם" המנמק את הבדל שבין שני המשחקים
 המסמלים שני הפכים: בחירה חפשית ופטליזם.
 בסוף דברינו עלינו לציין כי יתכן מאוד שבמקור הערבי שלפני אבן תיבון
 היה כתוב הביטוי „ארדשיר“, ויתכן גם שהוא הוסיפו על דעת עצמו לשם הבהרת
 הענין, כאמור לעיל.
 וכמה צדק דוקס (בן חנניה, כרך ז', 601) האומר כי דברי שילר המפורסמים
 „הלוחות (הבימה) המסמלים את העולם“ חלים גם על לוח השחמט, שכן בו
 מקופלת תפיסת עולם מוחשית המקנה דעת ובינה למען רסן את שלטון הכוח
 ולהדבירו תחתן.

תחרות שחמט לפני אלף וחמישים שנה

אם מחולקים החוקרים ביחס לתקופת המצאת השחמט וארץ מוצאו, הרי לית מאן דפליג כי הערבים היו הראשונים שהביאו את משחק השחמט מהודו או מפרס לספרד ומשם לאירופה. כן גם מוסכם ומקובל כי מסעודי, ההיסטוריון והגיאוגרף המפורסם במאה העשירית, נחשב כמקור בר-סמכא הקדום ביותר בכל מה שנוגע להיסטוריה של השחמט.

מספרו (אחוי-זהב) אנו שואבים ידיעות מפורטות על שחמטאים גדולים שפרחו במאה השמינית והתשיעית אשר בגלל אמנותם במשחק השחמט נשאו — גוסף על שמותיהם הפרטיים — את הכנוי השחמטאי (אלשטרנג'י).

הכאליפים-המצננים כשם שתמכו בכספם וסייעו לסופרים ולאמנים, כך תמכו וסייעו לאמני השחמט.

בספר ההיסטוריה (אחוי-זהב, בערבית מרוג' אלד'האב עם תרגום צרפתי, ח"ג, עמ' 311—312) רשם מסעודי את מאורע התחרות הראשונה על אליפות בשחמט שהתקיימה בנוכחותו של הכאליף אל-מוכתפי (מלך מ-902 עד 908) בין שני אמני השחמט: אלצולי — סופר, משורר והיסטוריון שחיבר, יחד עם אלעדלי אף הוא שחמטאי מפורסם, ספר על שחמט המונח עדיין בכ"י במצרים — ואלמאורדי, שחמטאי גדול שהיה מוחזק כאלוף השחמט.

על כשרונו השחמטאי הבלתי מצוי של אלצולי מעידה העובדה הבאה, שמביא מסעודי בשם הכאליף-המשורר אל-ראצי (909—940).

פעם בעת טיולו באחוזתו הבחין הכאליף אלראצי בגן נהדר הנוצץ כולו בפרחים ובירקות שבו. פנה לפמליה שלו בשאלה: האם ראיתם מימיכם משהו נאה יותר מגן זה? מיד התחיל כל אחד להתלהב למראה הגן, לשבח ולתאר את יפיו העולה על כל פלאי הטבע בעולם כולו. באללה — קרא הכאליף — משחקו הכשרוני של אלצולי בשחמט מקסים אותי יותר מפרחים אלה ומכל מה שתארתם.

כאשר נתפשט שמע אמנותו השחמטית של אלצולי ברחבי העולם הערבי והגיע לאזני הכאליף אלמוכתפי הזמין אותו האחרון לבוא לארמונו כדי לשחק עם השחמטאי אלמאורדי שנשא חן בעיני הכאליף וזכה להערצתו המיוחדת בשל אליפותו בשחמט. שני המתחרים פתחו במשחק בנוכחותו של הכאליף.

והנה יחס הכבוד שרחש הכאליף למאורדי ועמדתו במשוא פנים לטובתו, עודדו את האחרון והמריצוהו לנצחון, ברגעים הראשונים אף נדמה היה, כי נסיבות אלה הפתיעו והדהימו את אלצולי. אולם בהמשך המשחק ריכו אלצולי את כוחותיו ומחשבותיו להשגת מטרתו אשר הציב לו, והיא: עליונות על אלמאורדי במשחק השחמט; ולבסוף נחל נצחון מכריע על יריבו.

וכאשר ראה הכאליף בעליל את עדיפות משחקו של אלצולי הסיר את חנו וחסדו מעם אלמאורדי ואמר לו: „מי-ורדים שלך נהפכו למי-רגלים“ — (משחק מלים של השם הפרטי אלמאורדי המורכב מן מא: מים, ורדי: ורד).

ואמנם אלצולי הוכתר בתואר אלוף השחמט, וכאות הכרה על הצטיינותו במשחק זה זכה להיות מקורב למלכות בחצר הכאליפים.

הדי השחמט בספרות הערבית

ההיסטוריה הערבית כוללת ספרות עשירה על המצאת השחמט, ארץ מוצאו ועל שלבי התפתחות המשחק במשך תקופות שונות.

על חשיבותו של השחמט מבחינה מדינית מרחיב את הדבור ההיסטוריון הערבי הגדול מסעודי (במאה העשירית); בן דורו, ואולי גם מכרו של ר' סעדיה גאון. בפרקים המוקדשים לנושא זה הוא אומר בין השאר, כי משחק השחמט מהווה למדינה מעין אקדמיה לאסטרטגיה, שכן בו שואלים ויועצים בזמן המלחמה כשיש צורך להשתמש בתכסיסי קרב כדי להתחקות, פחות או יותר, על המסע המהיר של חיילי האויב. משחק זה משרת את האינטרסים של הסולטאן, כי באמצעותו לומדים איך לקדם את פני הרעה והשואה. בתכסיסי משחק השחמט מוצא האדם המתמחה בו דמיון לאלה של שדה הקטל.

ברם ההיסטוריה הערבית רשמה מאורע מענין מאוד, בו מתואר כיצד שימשה התמודדות במשחק השחמט למטרה פוליטית ומנעה מלחמה שעמדה לפרוץ.

המלך מועתמד (בשנת 1075 בערך), אף כי היה תקיף ואמיץ משאר המלכים הקטנים בספרד, כפוף היה אף הוא למרותו של המלך אלפונס הששי. האחרון לא הסתפק במס השנתי ואיים מזמן לזמן לכבוש ולספח את כל המדינות של גרוריו הערבים. ואכן ביום בהיר אחד בא בראש גייסותיו לפלוש למדינת סויליה (איש-ביליה) של מועתמד. בהלה גדולה קמה בין המוסלמים חסרי-אונים להגן על עצמם אולם איש אחד לא איבד עשתונותו, זהו ראש הוזירים אבן עוממאר, משורר מפורסם ושחמטאי. הוא לא סמך על צבאות סויליה, שכן הגסיון לנצח את החיילים הנוצרים לא היה אלא אשליה ונדון מראש לתבוסה. מן הבקורים שערך לפעמים קרובות בחצרו של אלפונס הששי הכיר אותו עוממאר כבעל אמביציות, כערבי למחצה, כלומר: קל לקנות את לבו אם יודעים להסתגל לרוחו, לשרירות לבו והיותיו. על זאת הסתמך עוממאר, ובלי לאבד זמן לאירגון התנגדות בנושק ציווה ליצור מערכת שחמט כה נהדרת שאין דומה לה אף אצל אחד המלכים. הכלים נעשו מעצי הבנה ואלגום מצופי-זהב.

מצויד במערכת השחמט ובהשתמשו באיוו שהיא אמתלה הגיע למחנהו של אלפונס אשר קיבלו בכבוד רב, שכן נמנה עוממאר עם המוסלמים המעטים שאלפונס העריכם.

יום אחד הראה עוממאר מערכת השחמט שלו לאציל קאשטיליאני שנשא באופן מיוחד חן וחסד לפני אלפונס. אציל זה דיבר אודותיו למלך, והאחרון פנה אל אבן עוממאר בשאלה: מהי מדת כושרך במשחק השחמט? — חברי אומרים כי אני משחק די טוב, ענה עוממאר. — אמרו לי כי יש לך מערכת שחמט נהדרת! — נכון הדבר, אדוני. — האוכל לראותה? — בודאי. אבל בתנאי אחד: אנחנו נשחק, אם אני מפסיד, מערכת השחמט שייכת לך, אבל אם אני אזכה אוכל לדרוש מה שארצה — אני מסכים. — הביאו את מערכת השחמט. גדהם מיפי העבודה קרא אלפונס בהצטלבו: מימי לא האמנתי שאפשר להגיע למלאכת מחשבת כזאת. הגד נא, מהם איפוא תנאיך? אבן עוממאר חזר עליהם. — לא, בשום פנים ואופן לא; איני משחק כשאיני יודע את תנאי ההתערבות, שכן עלול אתה לבקשני דבר, שלא יהיה לאל ידי להעניק לך. — כרצונך, אדוני. החזיר עוממאר בקור רוח, וציוה למשרתיו להביא את מערכת השחמט לאהלו. הם נפרדו. אולם עוממאר לא השתייך לסוג האנשים הנרתעים בנקל. בסוד שיח גילה לכמה אצילים קאשטיליאניים את טיב דרישתו, במקרה ויזכה במשחק והבטיח להם סכומים עצומים אם יעמדו לימינו.

החדות לפתיון הזהב והעידוד שקיבלו ביחס לכוונותיו של עוממאר התחייבו האצילים לשרתו. תשוקתו העזה של אלפונס לרכוש את מערכת השחמט הגיעתו להימלך בדעת אציליו מה עליו לעשות. הם אמרו לו: „אדוננו, אם תזכה תרכוש לדרוש ממך? במקרה ודרישתו תהיה בלתי הוגנת, כלום לא נוכל להוכיחו על פניו ולייסרו?“ הם הרבו לדבר על לבו של אלפונס עד שנכנע. מיד הודיע לעוממאר שהוא מחכה לו ולשחמט. כאשר הגיע הוזיר אמר המלך אלפונס: אני מקבל את תנאיך, נשחק איפוא! — בחפץ לב, ענה לו אבן עוממאר. אולם למען הסדר הרשה-נא לפלוני ולפלוני — הוא נקב בשמות כמה אצילים קאשטיליאניים — להופיע כעדים. ובבוא האצילים שאבן עוממאר קראם בשמות נפתח המשחק. בהתמודדות שהתקיימה בין עוממאר ואלפונס הפסיד האחרון את המשחק. — היכול אני לבקש, כפי שהסכמנו, מה שאני רוצה? — בודאי, החזיר המלך. ובכן מה שאלתך ומה בקשתך? — כי תשוב עם צבאותיך למדינותיך! — החזיר המלך. התרגשות רבה תקפתהו והתחיל מתהלך בפסיעות גסות, — הריני שבוי בגללכם, אמר לאציליו. אמנם יגורתי מפני בקשה מעין זו מאדם זה, אולם אתם עודדתם והרגעתם אותי, ועכשיו אני קוצר את פרי עצותיכם המתועבות. כעבור כמה רגעי-דומיה קרא המלך: „בעצם מה חשוב לי תנאו; איז אני

מתחשב אף באחד ואמשיך בפלישתו". — אדוננו! זוהי פגיעה בכבודך והפרת הבטחתך, אתה, המלך הגדול ביותר בעולם הנוצרי, אין אתה רשאי לעשות כדבר הזה!

בסוף כשנרגע קצת אמר אלפונס: ובכן אעמוד בדיבורי, אבל כפיצוי לכשלון פלישתי אני צריך השנה לכל הפחות מס כפול! — תקבלו, אדוני, אמר עוממאר, וציוה למסור מיד לאלפונס את הכסף שדרש, הפעם הודות למומחיותו של הוזיר במשחק השחמט ניצלה ממשלת סווילה מסכנת הפשיטה הנוראה שנשקפה לה. כשהתרקמה במוחו של המשורר והשחמטאי התכנית הנועזה נזכר בדאי בחרוזים שחיבר משורר ערבי אחר על מהות השחמט: „לוח מרובע מצופה עור אדום מושם בין שני רעים המצטיינים במעלת היושר ונאמנות / הם מעוררים זכר המלחמה, כי הם משתמשים בטכסיסים הדומים לה אבל ללא כל מאמץ לשפוד דם / אחד מתקיף והשני משיב מלחמה שעה הקרב בעינו עומד. / הביטו וראו כמה בקיאות באיסטרטגיה מגלים הפרשים המסתערים בשני המחנות בלי חרבות, תופים ודגלים".

הדם של החרוזים, שעליהם נסוכה נימה פציפיסטית, אנו שומעים גם בשירו הידוע של אבן עזרא „על שחוק שחמט": „אשורר שיר במלחמה ערוכה. / קדומה מן ימי — קדם נסוכה / ערכוה מתי שכל ובינה / ...מלכים נצבו על מחניהם / להלחם ורוח בין שניהם / פני כלם להלחם נכונים / ...ואין שולפים במלחמתם חרבות / ומלחמתם מלאכת מחשבות / ...וכלם הורגים אלה לאלה / וזה את זה ברוב חמה מכלה / וגבורי שנים המלכים / חללים מבלי דמים שפוכים. / ...ויסיפו להלחם שניה / ויש עוד להרוגים תחיה".

הראב"ע ו"שחוק האשקוקי"

ברשימתו „משחק המלכים" (הצופה, כ"ד חשון תשי"ט) כותב מר לנדו, כי ר' אברהם אבן-עזרא חיבר שלושה שירים „על שחוק האשקוקי".

ברם ידוע ומקובל כי ראב"ע לא חיבר אלא השיר המתחיל „אשורר שיר במלחמה ערוכה קדומה מן ימי קדם נסוכה" והנושא את הכתובת בכ"י אחד „חרוזים על שחוק שח מת להרב אברהם אבן עזרא ז"ל" ובכ"י אחר „חרוזים על שחוק הסקאק להראב"ע ז"ל, ואילו השיר המתחיל אשיר בקולי ולא סיר יהיה" הנושא את הכתובת „חרוז על הסקאקי לי"א" — ראשי תיבות אשר שטיינשניידר פותר לברכה יהי אמן או לפי תיקון אחרים לר"א : „לר' אברהם" — אינו מאת אברהם אבן עזרא, אם כי דוד כהנא (ראב"ע ורשה 1894, סימן קי"ז) מייחס שיר זה, ועוד כמה שירים, לראב"ע בלי שום ראיה. פרטים על נושא זה ימצא הקורא המעונין במאמרו של גרוס „הצרחת ומסעי הכלים אצל אב"ע", ובהשגתו הקולעת עליו מאת הפרופסור מרקס (כ"ע החדשי כרך ס"ה 365—369, כרך ס"ו, 158—160; ראה גם דוידזון „אוצר השירה והפיוט", סימן 7863 ו-7930).

88. Das Schachspiel.
Zumeist folge ich dem von Steinschneider in *Schach bei den Juden*, Berlin 1873, Sonderabdruck aus A. v. d. Linde's *Geschichte und Bibliographie des Schachspiels*, festgestellten Texte, unter Vergleichung der Oxforder Handschr. Nr. 2317 a, die Herr Neubauer gütigst verglichen hat (O). Im Falle einer Abweichung gebe ich Steinschneider's LA. in den Anmerkungen mit St an. Im Uebrigen bedeuten B die LA von Bisliches im Anhang von IE's *Sefat jeter* ed. Letteris, Pressburg 1838 S. 44; R die LA bei Reggio in אנרות ישר II S. 77 f.; Sch die LA der Handschr. v. Schönblum bei St. — Die hebr. Ueberschrift lautet חרוים על שחוק bei St: יהר ושתי תנועות ויתר ותנועה (S. 9): חסוקא לראב"ט in O, und

Die 76 Verse des Gedichtes bilden 38 Reimpaare. Beispiele für Reimpaare bei IE zeigen im Diwan ed. Egers z. B. die Stücke Nr. 177 V. 20 ff; Nr. 206. 219—223.

אֲשׁוּר לִשְׂרָר בְּמִלְחָמָה עָרוּכָה
קְדוּמָה מְרִימִי² קָדָם נְסֻכָּה
עָרְכָה מְתִי שִׁכְל וּבִינָה
קָבְעָה עָלֵי טוֹרִים שְׁמָנָה

Acht Reihen sind's, wo flammt des Kampfes
Blitz.

5 וְעַל כָּל־מִוֶּדֶד וְמוֹדֶד בָּהֶם חֲקִיקוֹת
עָלִי לֹחַ שְׁמֹנֶה מַחֲלָקוֹת

וְהַפְּזִירִים מְרַבְּעִים רְצוּפִים

וְשֵׁם הַמִּתְחַנֵּן עוֹמְדִים צְפוּפִים

מְלָכִים נִצְבּוּ עִם מַחְנֵיהֶם

10 לְהִלָּחֵם וְרוּחַ בֵּין שְׁנֵיהֶם

פני כלם להלחם נכונים

וְהָיָה נֹסְעִים תָּמִיד וְחוֹנִנִּים

ואין שולפים במלחמתם הרבות

מִלְחָמָתָם מְלָאכֶת מַחֲשָׁבוֹת

וְנָבְרִים 4 בְּסֻמִּים 5 וְאוֹתוֹת 6

בְּפִירֵיהֶם רְשׁוּמוֹת וַחֲרוּתוֹת⁶

ואדם יחזה אותם רגושים

יִדְמָה כִּי אֲדוֹמִים הֵם וְכוּשִׁים

1) Der übliche Name des Spieles: Schach (persisch: König), lautet also hier vollständiger: Schach O וַכְּכִידִים mit (nicht matt!), d. h. der König ist todt. — 2) שַׁחֵם O. — 3) שַׁחֵם O unpassend. — 4) שַׁחֵם O ergibt. — 5) So lese ich nach O und R; — St. nach B: וְכַחֲמֹת, welches keinen Sinn hier ergibt. — 6) So scheint mir des Reimes wegen statt des ähnlichen וְכַחֲמֹת gelesen werden zu müssen. — 7) Die im Schach einander gegenüber gestellten rothen und schwarzen Figuren erinnern an die hellfarbigen Heere der christlichen Kreuzfahrer oder sonstigen christlichen Soldaten und an die dunkelfarbigen Araber und Muslimen, die ihnen gegenüber stehen. Vortrefflich wird das arabische אַחֲמַר, Plur. אַחֲמָרִים, mittelalterlichem אַחֲמָרִים (V. 63), אַחֲמָרִים (V. 18. 20. 62) wiedergegeben, da in diesem Ausdrucke (nach S. 153 Sprachgebrauch) Farbe und Religion der christlichen Völker zugleich bezeichnet wird. Das arabische אַחֲמָר, Plur. אַחֲמָרִים als Bezeichnung der dunkelfarbigen Muslimen, eig. Araber, wird nicht (wie S. 153 Z. 21) durch שְׁחָרִים, schwarz, ausgedrückt, weil dies kein entsprechender Nationalname wäre, und nicht durch אַרָבִים, Araber, weil hierbei wiederum der Farbengegensatz fehlte, deshalb wird אַחֲמָרִים (V. 18. 19. 61. 63), Aethiopen, Neger, dafür gesetzt.

וכושים בקרב פושטים ויהם
 אדומים יצאו אל אחריהם
 והרגלים יבאון בתחלה
 למלחמה לנכח המסלה
 והרגלים יהי הולך לנגדו
 ואת איובו יהי נוטה ללכדו
 ולא יטה בעת לכת אשוריו
 ולא ישים פסעיו לאחוריו
 ואם ירצה ידלג בתחלה
 לכל עבר שלשה במסלה
 ואם ירחק ינוד מכולו
 ועד טור השמיני יעלה לו
 כמו פרו לכל פנים יהי שב
 ומלחמתו במלחמתו תחשב
 ותפוז יהי מטה פסעיו
 ומסעיו לארבעת רבעיו
 ותפיל בקרב הולך וקרב
 והוא נצב עלי הצד באורב
 כמו פרו הליכתו אכל יש
 לזה יתרון למה שהוא משלש
 והסוס בקרב רגלו מאד קל
 ויהלך עלי דרך מעקל
 עקלקלות ודביו לא סלולות
 בתוך בתים שלשה לו גבולות
 ודרוד יהלך מישור בדרך
 ובשרה עלי רחבו וארבו

Einem Schritt.

1) קטבולו O. — 2) So BR; שלוש St geg. d. Metrum; Z. 27. 28 in O fälschlich hinter Z. 34. — 3) הרחק St hat הרחק wo-
4) משולש O. — 5) רגל O. — 6) So nach R, dem Arabischen entsprechend; B Sch und AA הרחק und הרחק z.
bei aber entweder gegen die im Hebräischen übliche Vocalisation הרחק oder gegen das Versmaass הרחק . — 7) Bauern. — 8) Die
lesen wäre; החצופה O, gegen das Versmaass und wohl nur zur Erläuterung. — 9) Das Fremdwort Fers , Feldherr, wird geschickt durch
Bauern ziehen gerade und schlagen schief. — 10) Das hebr. Wort so erkläre, ist aus
das hebr. פח (Hab. 3, 14) in derselben Bedeutung wiedergegeben. Ob IE das hebr. Wort so erkläre, ist aus
denen Comm. das. nicht zu ersehen. Der Feldherr des ältern Schach mit der Befugniß eines Schrittes
nach allen Richtungen ist bekanntlich im neueren Schach durch die mit der grössten Macht ausgestattete
Königin ersetzt worden. — 11) Jetzt: Läufer. — 12) Im ältern Schach zieht der dem Läufer entsprechende
Elephant nur über drei Felder. — 13) Springer oder Ritter. — 14) Roch noch heut oder Thurm genannt.

Nicht sucht der Krummen Weg sein Angesicht;
Sein Pfad kennt Schrägheit, kennt die Krümmung
nicht.

Der König aber zieht, wohin es sei,
In seiner Noth, und hilft den Dienern treu;
Nimmt sich in Acht, wenn stül er sitzt, wenn
fort
Er rückt, und an dem Niederlassungsort.

Doch wenn sein Feind ihn bösl'ch überzieht
Und dräut¹², dann kommt's, dass seinen
Platz er flieht.

Und wenn der Roch ihn arg mit Aengsten plagt
Und ihn von Einem Feld zum andern jagt,

So giebt es Zeiten, da nur Flucht ihn
wahrt,

Und andre, da er Mannen um sich schaaft,
Die bieten des Gemetzels grauses Bild,

Und einer würgen sie den Andern wild.

Die Führer fallen um das Königspaar;

Es sinkt unblutig hin die tapfre Schaar.

Bald bleibt den Schwarzen dann die Obermacht,

Und flieh'n die Röthlichfarb'nen in der Schlacht;

Bald siegt der Rothe, und der Schwarzen
Heer

Nebst König ist im Kampf geschwächt gar
sehr.

Dann wird der König in ihr Netz verstrickt
Erbarmungslos, und die Umgarnung glückt,

Dass keine Flucht und Rettung er mehr
hat

Und keine Feste, keine Zufluchtsstatt.

Der Feind nun richtet ihn und setzt ihn ab,

Da Niemand schützt, und matt sinkt er ins
Grab.

Sein Heer erliegt um ihn in voller Zahl,

Bereit um ihn zu sterben allzumal.

45 וְדַרְכֵי עֲקָשִׁים הוּא¹ לֹא יִבְקֹשׁ
נִתְּבוּ מִבְּלִי נִפְתָּל וְעֲקֹשׁ

וְהַמֶּלֶךְ מִתְּהַלֵּךְ עַל צִדְדָיו
לְכָל-דְּרוֹחוֹת וְעוֹזֵר אֶת-עַבְדָּיו
וְיִחָדֵר בַּעַת שְׁבָתוֹ וְצֵאתוֹ

50 לְהִלָּחֵם וּבִמְקוֹם תַּחְנוּנוֹתָיו
וְאִם² אֵיבֹו בְּאִיבָה יַעֲלֶה-לּוֹ
וְיִנְשָׁר-בּוֹ וְיִבְרַח מִנִּבְלוֹ

וְאִם הָרֹדֶף³ בְּאִימָה⁴ יִהְיֶה
וְיִמְחָדֵר לְחָדֵר יִרְדֹּפֶהוּ
55 יֵשׁ נְתִים אֲשֶׁר יִבְרַח לִפְנֵי

וְנִתְּבוּ יֵשׁ⁵ לְכַתֵּר לּוֹ⁶ הַמּוֹנִיוֹ
וְכָל־הַדְּרוֹשִׁים אֵלָּה לְאֵלָּה
וְיִחָדֵר אֶת-הַדְּרוֹשׁ חֲמָה מִכֶּלֶה
וְיִבְרִי שְׁנִים⁷ הַמִּלְכִּים
60 חֲלָלִים מִבְּלִי דָמִים שְׂפוּכִים⁸
וְנִתְּבוּ יִבְרִי כּוֹשִׁים עֲלֵיהֶם
וְיִנְשָׁר אֲדוֹמִים מִפְּנֵיהֶם
וְנִתְּבוּ בֵּן⁹ אֲדוֹם יִבְרִי וְכּוֹשִׁים

וּמִלְכֶם בְּקֶרֶב הֵם נִחְלָשִׁים

65 וְהַמֶּלֶךְ¹⁰ יִהְיֶה נִתְּפֵשׁ בְּשַׁחְתּוֹ
בְּלִי חֲמָלָה וְיִלְכֹד בְּרִשְׁתּוֹ
וְאֵין מָנוֹס לְהִנָּצֵל וּמִפְּלֹט

וְאֵין מִבְּרַח לְעִיר מִבְּצָר¹¹ וּמִמְקָלֹט
וְעִירֵי צָר יִהְיֶה נִשְׁפָּט וְנִשְׁמָט
70 וְאֵין מִנָּצִל וְלֹחֶדֶן יִהְיֶה מָט

וְחָלוּ בְּעָדוֹ כָּל־סִימָנוֹתָיו
וְאֵת-נַפְשָׁם פָּדוּת נַפְשׁוֹ יִשְׁתָּנוֹן

1) So Bsch; St O; St. — 2) St. O. — 3) Wie oben zu V. 43; auch hier hat O: welches die
4) St hat nach B Bsch wie in V. 51, übersetzt jedoch S. 14 (166) nach der L.A. באימה, hier hingegen
anderen Vorlagen bieten. In der That passt באימה in V. 51 des Wortspieles wegen, hier hingegen
besser באיבה — 5) St. O. — 6) St. O. — 7) St. O. — 8) St. O. — 9) St. O. — 10) St. O. — 11) St. O. —
als der Sprache H nicht eigen; s. jedoch Diwan ed. Egers S. 19 Nr. 46 V. 17. — 12) St. O. — 13) St. O. —
7) So nach B dem Versmaasse entsprechend und nach biblischem Gebrauche (2 Mos. 25, 18 und sonst);
Bsch O. sprachwidrig; St bei Sch ist wohl lange Correctur. — 8) St. O. — 9) St. O. — 10) St. O. —
haft. — 11) So vermuthet ich für St in den Vorlagen, wem wieder ein Anstoss für St besitzig ist. —
12) Nach B und Sch; St hat בלל in seiner Uebersetzung bevorzugt; allein dann vermisst man einen
passenden Nachsatz, da in der nachbiblischen Sprache der Nachsatz mit 1 zwar nicht selten üblich ist,
derselbe aber in V. 67 nur willkürlich angenommen wird. — 13) So B, O und Sch; St nach B
und A.A. — 14) Schach bietet.

Ihr Schmuck ist hin. Nun ist's um sie
geschehn,
Da ihren Herrn sie geschlagen sehn.
Doch nimmt der Krieg von neuem seinen Lauf,
Und ihre Todten leben wieder auf⁸

ותפארתם כבד נסע¹ ואינם
בשוקם שכבר נגף ארונם
יוסיפו² להלחם שניה
יש עוד להתרגיהם תתיה³

89. Kalenderregel in Versen.

aus dem *Kalenderbuche* (ספר העיבור) S. 1 b und 2 a ed. Halberstam (H¹), welches in Verona 1147/48 verfasst worden ist (s. das. S. 9 a Z. 27 und 9 b Z. 4). Einen besonderen Abdruck, nicht minder fehlerhaft als der im Kalenderbuche, lieferte Kobaks *Jeschurun* IV S. 222 nach einer Abschrift Steinschneider's (St). Ich folge hier zumeist einer fast fehlerfreien handschriftlichen Mittheilung, die ich ebenfalls der Güte Halberstam's verdanke (H²), und welche die Ueberschrift hat: בתים להחכם הגדול הראב"ע ול על סוד העיבור, am Ende aber einen kurzen hebräischen Commentar bietet, den ich am Schlusse gebe; nach Halberstam's Meinung ist derselbe von Efodi. Die Abweichungen meiner Vorlagen gebe ich in den Anmerkungen an. — Das Gedicht besteht aus 20 Versen mit einem Durchgangsreime, woran, wie gewöhnlich, auch die erste Hälfte von V. 1 theilnimmt. Ich theile die Verse in Hälften und zähle nach den letzteren. In den erklärenden Anmerkungen hielt ich mich an die eigenen Erläuterungen des IE im Kalenderbuche, wobei mir mein kalenderkundiger College, Herr Dr. Zuckermann, in dankenswerther Weise behülflich war.

Versmaass 6 (S. 9): יתר ושתי תנועה ויתר ושתי תנועה.

Der Gotteslehre Pfade sind gar wohl bedacht,
Und die sie gehen, werden leicht ans Ziel
gebracht.
Zweihundertsechzehn Theile führ' als Fünftel-
stunde,
Vierhundertzweiunddreissig dann als zwei im
Munde.
Sechshundertachtundvierzig giebt von dreien
Kunde,
Achthundertvierundsechsig schliesst für
vier die Runde;
Als Stundentheile kommen hier sie in
Betracht⁹.
Für je zehn Cyclen, je ein Schaltjahr in dem
Rest

תיבות דת⁴ מישרות
דרכות⁵ בם מאשרות

ר"י ותל"ב⁶ ונסתרמ"ה

ובן תתס"ד משמרות

הלאר"ב וחצי סימן⁷

גמכות בית 4) — O. ונרש אח כל הורגות חורגות 3) — O. ויוסיף 2) — O. נסעו 1)
H¹ St gegen das Versmaass. — 5) Des Reimes halber ist die weibliche Form, wahrscheinlich unter
stillschweigender Beziehung auf רגלים, Füße, nach Analogie von Jos. 14, 9; 1, 3 und 5 Mos. 11, 24
gewählt worden. — 6) H¹ ותל"ב 7) — H¹ St. — 8) St hält a. a. O. S. 16 (168) die Autorschaft IE
bei diesem Gedichte für unwahrscheinlich. Seine sprachlichen Bedenken sind nicht durchgängig begründet
(s. Anm. zu V. 56 und 63). Ausserdem kann das Urtheil über das, was echten Stil und Geist des IE
darbiete oder nicht, nach dem Bekanntwerden des Diwan ohnehin nicht ohne Abänderung fortbestehen.
Bei diesem Gedichte insbesondere spricht Manches für die handschriftlich bezugte Urheberschaft des
IE und nichts mit Entschiedenheit gegen dieselbe. — 9) Die Zahlen 216, 432, 648, 864, welche man
zum Behufe leichter Kalenderberechnung im Kopfe behalten soll, sind $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{8}$ und $\frac{1}{4}$ von 1080
Theilen, die einer vollen Stunde gleichgesetzt werden; ein solcher Theil ist nach unserer Theilungsart
= $\frac{1}{16}$ Minute.